8. Лексика поетичних творів Івана Франка : методичні вказівки з розвитку лексики / [укл. І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко, Л. М. Полюга]. – Львів : ЛДУ, 1990. – 264 с.
9. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 260 с.
10. Лопатин В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 150 с.
11. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч.1 – 495 с.; Ч.2 – 515 с.
12. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів мас. інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – 2-ге вид. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.

The article highlights the problems and prospects of individual author neography. The author analyses the difficult cases of lexicographic description of occasional words.

Keywords: occasional word, dictionary, vocabulary entry, individual author neography.

С. В. Глущик

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПРІЗВИСЬК В ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТАХ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано лексико-семантичний спосіб творення прізвиськ у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. (на матеріалі Київської сотні Київського полку), а також особливості цього способу.

Ключові слова: антропосистема, прізвисько, апелятив, формант, ім'я.

У XVIII столітті одним з важливих компонентів іменування особи (поряд з ім'ям та ім'ям по батькові) було прізвисько – "неофіційне особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу" [5, 598].

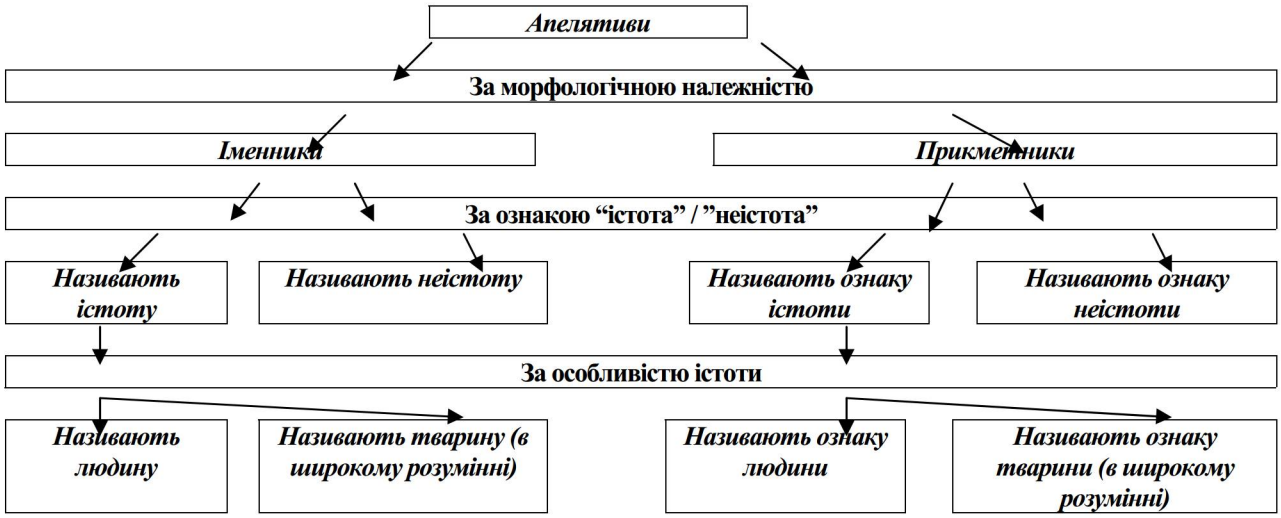
Особливість цього виду іменування полягає в його індивідуальності: якщо вибір імені та основи патроніма (імені по батькові, рідше – по матері) від особи не залежить, то вибір прізвиська досить індивідуальний і здійснюється з метою додаткової ідентифікації, а також характеристики іменованого.

Стосовно цього виду антропонімів дослідники називають декілька дистрибутивних ознак, які вирізняють їх серед інших іменувань: індивідуальний характер семантики, неспадковість, реалізація конотативної функції [4, 494].

Однак найголовніша ознака прізвиськ – це тісний зв'язок з апелятивами (загальними назвами), який виявляється на формальному, семантичному та функціональному рівнях.

Прізвиська, в яких не відбулося словотворчих змін, творяться лексико-семантичним способом. Прізвиська з прозорою семантикою, які можна на основі первинного значення класифікувати на певні тематичні групи, формують групу з близько 340 одиниць. Якщо додати до цієї групи прізвиська з нечленною основою, семантика якої омонімічна або непрозора (60 одиниць), то загальна кількість прізвиськ, утворених за допомогою семантичного способу, досягає близько 400 одиниць [1].

Традиційно прізвиська поділяють за семантикою апелятивів, від яких вони походять, на nomina presonalia (особові назви) та nomina impersonalia (неособові назви). За морфологічними та граматичними ознаками апелятиви, які виступають твірними основами прізвиськ та інших іменувань, поділяються на іменники і прикметники, одиниці кожного з розрядів, у свою чергу, співвідносяться з неістотами, істотами – тваринами (в широкому розумінні) та істотами – людьми (див. схему):



Іменникові апелятивні основи із значенням "неістота"

Іменники-неістоти відрізняються від іменників-істот:

- семантикою: вони співвідносяться з жіночим, чоловічим або середнім родом формально, а не за реальною статевою належністю, як істоти;
- засобами вираження родового значення: іменники-неістоти мають певні особливості відмінювання (зокрема, відповідність значення знахідного відмінка однини називному, а не родовому, як в істот, і т.д.).

Серед прізвиськ та інших іменувань, утворених від них, зафіксовано використання твірних основ цього типу деяких тематичних груп:

“їжа як предмет, їда як процес”: *Иванъ **Голод-енко** (IV, 112) (7 іменувань цієї особи); Стефанъ **Голод-енко** (IV, 192); Степанъ **Кис(е)ль** (III, 63) Иванъ **Кисел-енко** (III, 171) (Я)ко(в)ъ **Сахаръ** (III, 258);*

“речі”: *Сидоръ **Б(у)ла(в)-ской** (III, 185); Николай **Казанъ** (III,199); Анна **Котл-ова** (III, 29); Федоръ **Сундукъ** (IV, 193); Федоръ **Шолом-е(н)ко** (III, 45);*

“явища природи”: *И(в)анъ **Зим-о(в)ской** (III, 87); Никифоръ **Камин-ски** (III, 206); Петро **Моро(з)** (III, 253); (И)ванъ **Хмара** (III, 159); Григорій **Горб-енко** (III, 85); И(в)анъ **Горб-енко** (III, 95); (Ю)рій **Горб-енко** (III, 96); Пелаги(я) Омел(я)но(в)а **Дожд-енкова** (III, 108);*

“рослини”: *Григорій **Часникъ** (III, 38); Семенъ **Хмѣлъ** (III, 124); Агафія **Хмел-иха** (III, 32); Ірина **Буч-иха** (III, 24); Е(в)фимия **Верб-иха** (III, 289); Лукянъ **Вино(г)ра(д)-ский** (III, 169); Андрей **Горо(х)** (III, 99); Василиса **Ка(в)ун-иха** (III, 32); Никонъ **Ка(в)унъ** (IV, 12); Я, Мария **Лепеш-иха** жите(л)ка броварска(я) по небожчику му(ж)у с(в)оему Федору **Лепе(хе)** зостала (II, 3); Степанъ **Лоза** (III, 105); Микита **Луб-енко** (IV, 12); Гаврило **Лян-енко** (IV, 116); Моисѣй **Олше(н)ко** (III, 170); Сидоръ **Постернакъ** (IV, 173).*

Помітною за кількістю є група іменувань з нечленною основою **“одяг”**. Її найбільшу частку (43 одиниці) становлять іменування усіх типів з апелятивною основою Кожух: *броваръ/ско(му) козак(у) Авраму **Ко(ж)ух-овско(му)** (II, 48; II, 50; II, 51; II, 52; II, 54; II, 55); Марко **Ко(ж)ух-о(в)щенко** (IV, 50); Стефанъ **Кожух-овскій** (IV, 150); матъ е(в)о Феодосия **Кожуш-иха** (IV, 150).*

Серед одиничних випадків використання лексем певних тематичних груп зафіксовано прізвисько з семантикою **“геометричне поняття”** *(Андрѣй **Кутъ** (III, 247);* прикметникові іменування з коренем **“абстрактне поняття”** *(Кирило **Страш-евский** (III, 271);* **“одиниця виміру довжини”** *(О)рловского пехотного полку примеръ майоромъ **Аршин-е(в)скимъ** (IV ,12).*

Проміжне становище між особовими та неособовими значеннями займають лексеми з семантикою **“частина тіла”**: семантично ці іменники співвіднесені з істотами, але за граматичними ознаками є типовими неособовими одиницями: *(Ф)едоръ **Кулак-овъской** (III, 34); И(в)анъ **Г(у)б-енко** (III, 134); Власу **Гри(в)-е(н)ку** (II, 49); Мария **Губ-иха** (III, 134); Прокопъ **Дз(ю)б-енко** (III, 166); Яко(в) **Дз(ю)б-енко** (III, 285); Еремѣй **(Ж)ила** (II, 7); Ивана **Кенд(ю)ха** (II, 25); Параскевия **Ноздр-иха** (III, 273); Трохи(м) **Ребр-енк(о)** (III, 53); Ма(т)вей **Ус-енко** (III, 277); Да(и)нило(у) **Шк(у)ра** (III, 292).*

Апелятивні основи з особовим значенням “тварина”

Іменники-істоти за семантичними і граматичними ознаками набагато ближчі до антропонімів, ніж іменники-неістоти. Означаючи живе створіння, іменники-істоти мають реальне значення роду, яке стає формальним лише за умови відсутності окремого іменування для кожної статі. Однак у розмовній мові (а часто і в літературній) на позначення самців і самок існують окремі лексичні одиниці, які відрізняються одна від одної частково (на рівні відповідних смислотворчих морфем) або повністю (для іменування істоти іншої статі використовується іменник з іншим коренем).

Серед нечленних апелятивних основ помітну кількість одиниць мають дві тематичні групи - **“тварини (ссавці)”** і **“птахи”**.

Зі складу тематичної групи **“птахи”** для творення іменувань використовується близько 20 одиниць, хоча кількість іменувань набагато більша за рахунок різних видів і повторів: *они **Беркути** спре(д)ковъ козаки (IV, 184); Степанъ **Стри(ж)-евский** (III, 37); Василь **Воробей** (IV, 20); Марти(н) **Голубъ** (II, 64); Семенъ **Дятл-о(в)ичъ** (III, 118); Антонъ **(Ж)а(й)воро(н)к-овъ** (V, 198); Кирило **С(о)ловей** (IV, 56); Михайло **Чайк-о(в)скій** (III, 109); Демянъ **Орл-о(в)ски(й)** (IV, 12); Петръ **Кр(у)къ** (III, 67); Семенъ **(У)д(у)дъ** (III, 190); Мари(я) **Чи(ж)-иха** (IV, 92); Григорий **Ворона** (III, 197); И(в)анъ **Снѣгоръ** (III, 111); Федоръ **Со(в)-енко** (III, 209); Артемъ **(Ж)уравелъ** (IV, 27).*

Серед апелятивів із семантикою **“тварини”**, які використано у функції твірних основ, переважають назви домашніх тварин: *Параске(в)ия **Кот-енко(в)а** (IV, 192); Семенъ **Кот-о(в)скій** (II, 68); Григорей **Крис-енко** (III, 69); Есипъ **Крол-енко** ; Иосифъ **Кролъ** (IV, 165); Татиянна **Кобил-иха** Пистенк(о) (II, 69); Стефанъ **Баран-(у)ски(й)** (V, 221).* Зустрічаються назви диких тварин: *Стефанъ **Бобр-енко** (III, 186); Кондра(т) **(В)о(в)ч-енко** (III, 265); Иванъ **Лос-енко** (III, 239).*

Тематичні групи “риби”, “земноводні” тощо серед апелятивних основ не представлено. З тематичної групи **“комахи”** було використано лише одну лексему – “комар”, від якої утворено прізвисько і патронім: *Андрей **Комаръ** (IV, 28); Петро **Комар-енко** (IV, 194).*

Апелятивні основи з особовим значенням “людина”

В матеріалах Опису зафіксовано небагато іменувань, утворених від нечленних апелятивів із семантикою “людина”. Це лексеми тематичних груп “родинні стосунки”, “посада або рід занять”, “етнічне або територіальне походження”. Оскільки в Генеральному описі іменування людини входить до розгорнутої описової конструкції, є можливість визначити ступінь актуальності іменування за критерієм відповідності іменування іншим відомостям про особу. Однак у багатьох випадках інформація на тему, якої стосується прізвисько, відсутня або не відповідає значенню іменування.

Наприклад, у Генеральному описі зустрічається нечисленна група іменувань з семантикою **“етнічна належність”**. У багатьох випадках семантика прізвиська або похідного від нього іменування не відповідають реальному походженню особи, яке вказано в її описі:

Григорій ***(В)олохъ*** *(у)роженецъ Кіе(в)ской посполитой (III, 110); Петро* ***Волохъ*** *(у)роженецъ полской области посполитой (III, 110)* (пор.: "волох" – "1) Валахъ, румынъ" – Грінч., т.1, 252); *Кири(л)* ***Кош(у)б-енко*** *(III, 218) уроженецъ пере(я)сла(в)ского города* (пор. "кашуби" – "етнографічна група поляків", Осташ, 544*); Іванъ* ***Мазу(р)*** *(III,33) родимецъ города Кіева* (пор. "мазур" – "1) Мазуръ, полякъ изъ Мазуріи" – Грінч., т. 2, 397).

Відносно нечисленною є тематична група іменувань з семантикою "**родинні стосунки**": *Федо(р) Григорецъ* ***Дѣдо-енченковъ*** *(IV, 76); Настаси(я)* ***Дед-енко(в)а*** *(III, 229); Іванъ* ***Батч-енко*** *(IV, 47).*

Семантика прізвиськ, утворених від апелятивів тематичної групи "**ремесло, посада**", у більшості випадків не збігається з відомостями про носія прізвиська, поданими у розгорнутій описовій конструкції: *тетка и(х) вдо(в)а му(ж)ича(я) (ж)ена Татияна* ***Бо(я)р-енкова*** *(IV, 21); прика(ж)чикъ Іванъ* ***Дервишъ*** *(IV, 80); зятъ и(х) Григорей* ***Козакъ*** *а какого з(в)ания и где родився замалолѣтствомъ оставши о(т) о(т)ца не помнитъ (III, 283); Дмитро* ***Сторо(ж)*** *му(ж)ичей синъ (III, 237); Степанъ* ***Сторо(ж)ъ*** *му(ж)ичей синъ (III, 247); работникъ Па(в)елъ* ***Хор(у)(ж)-енко*** *(III, 213).*

У деяких випадках інформацію про рід занять не включено до опису особи: *Кузма Атаманъ (IV, 94); Никита* ***Гетман-енко*** *(III, 113); Романъ* ***Гу(р)лака*** *(IV, 89); Стефанъ* ***Драг(у)н-енко*** *(III, 83); Па(в)елъ* ***(Ж)о(в)неръ*** *(IV, 210); В)ар(в)ара* ***Паламар-енко(в)а*** *(III, 246) му(ж)ичая дочъ; Евту(х)* ***Майоръ*** *(35 р.); матъ ево родна(я) вдо(в)а му(ж)ича(я) Анна Иллѣ(в)а* ***Майор-иха*** *(60 р. IV, 12).*

Прикметникові прізвиськові основи

Від апелятивів-іменників прикметники відрізняються характером співвіднесення з денотатом: вони називають не безпосередньо його, а характерну для нього ознаку.

З точки зору семантики прикметники з нечленною апелятивною основою поділяються на декілька тематичних груп, одиниці яких вказують на ознаки "колір", "розмір", "зовнішня або внутрішня риса".

Значення істоти/неістоти прикметники набувають внаслідок сполучуваності з відповідними іменниками.

Наприклад, багато прикметників тематичної групи **"колір"** сполучаються як з іменниками-істотами, так і неістотами: *Тимофей* ***Бѣлий*** *(IV, 12); племѣнникъ его дворо(д)ного брата синъ Осипъ* ***Бѣлий*** *(IV, 12); Ма(кс)имъ* ***Зелен-ско(й)*** *(IV, 44); Иванъ* ***Р(у)дий*** *(IV, 102); Максимъ* ***Чер(в)онній*** *(III, 221); Ле(в)ко* ***Чорний*** *(III, 52); Семенъ* ***Срѣбн-енко*** *(III, 54); Катерина* ***Срибн-иха*** *(III, 252).*

Подібні семантичні властивості мають лексеми тематичної групи **"розмір"**, використані у функції прізвиськ та прізвиськових основ: *Аникей* ***Велич-енко*** *(III, 15); Агрипина* ***Велич-иха*** *(III, 123); Никифоръ* ***Височ-енко*** *(IV, 210); Мари(я)* ***Довга(я)*** *(III, 144); Кірило* ***Довгий*** *(III, 279); Миронъ* ***Короткий*** *(IV, 85); Гарасимъ* ***Куц-енко*** *(IV, 85); Семенъ* ***Малій*** *(III, 76); Назаръ* ***То(н)кой*** *(IV, 122); Иосифъ* ***Тонкій*** *(IV, 123).*

Первинне значення деяких прикметників вказує на ознаку, притаманну істотам – людям і тваринам: *козака Левка* ***Слеп-енка*** *(IV, 152); (О)ниск(о)* ***Слеп-енченко*** *(IV, 182); (о)ной* ***Слеп-енченко*** *спредко(в) козакъ (IV, 183).* Зрозуміло, що у функції антропоніма ці прикметники співвідносяться з ознакою саме людини, але на апелятивному рівні поєднуються з назвою будь-якою істоти, а в переносному значенні – і неістоти (пор. "сліпий дощ", "сліпе кохання").

В Описі зустрічаються прізвиська, утворені від назв масті коней: ***Булан-иха****; И(в)анъ* ***Чалій*** *(III, 81).* Така семантична особливість цих іменувань дає можливість припустити, що підставою для їх використання у функції іменування міг бути зв'язок властивості ("особа, що має цю ознаку") або суміжності ("особа, що має коня такої масті").

Деякі прикметники мають особове переносне значення, що співвідноситься із специфічним проявом у людини ознаки, вираженої первинним значенням: *И(в)анъ* ***Кислий*** *(III, 164)* (пор. "киснути" – 1) Киснуть. ..3) Хандрить, киснуть, плакать ..4) – у шинку. Пьянствовать. – Грінч., т.2, 240); *Василь* ***Кривий*** *(IV, 80); Іванъ* ***Кривий*** *(III, 51); Настасия* ***Крив-иха*** *(III, 273);* ("кульгавий"); *Федо(р)* ***Сухой*** *(IV, 75)* ("худорлявий").

Транспозиційні та омонімічні нечленні основи

Під час аналізу словотворчих процесів у системі прізвиськ необхідно звернути увагу на два типи основ, які виступають у функції твірних основ деяких іменувань.

Основи першого типу функціонують у складі двох частин мови (напр., дієслова й прикметника, дієслова та іменника тощо). Одна основа в кожній парі утворена від іншої способом флексації або усічення (нульової суфіксації). В межах цього дослідження ми визначаємо обидві основи як **транспозиційні**.

Прізвисько, утворене від основ цього типу, є іменником і в багатьох випадках збігається з іменниковою основою:

люб-ити, люб-ий: *Тимофтей* ***Л(ю)б-енко*** *(IV, 15);*

скочити, скок: *Але(кс)ей* ***Скокъ*** *(IV, 166); (о)ной* ***Скокъ*** *спредко(в) козакъ зсела Зазимя (IV, 167);*

таранити, таран: *Федо(р)* ***Тара(н)*** *(III, 58); Иосифъ* ***Таранъ*** *(III, 120).*

Встановлення точної етимології прізвиська ускладнюється тим, що воно могло бути утворено як від основного, так і від похідного значення похідної основи.

Наприклад, основне значення транспозиційних віддієслівних іменників – "дія". У цьому вони семантично тотожні дієсловам. На основі первинного значення "дія" могло розвинутися метонімічне значення "знаряддя дії" (як у слові "таран") або звужене значення "одиничний прояв дії" (як у слові "скок"). Ці значення також могли стати внутрішньою формою прізвиська.

Окрім цього найближчого похідного значення, транспозиційний іменник міг набувати інших похідних значень, на базі будь-якого з них могли утворитися особовий апелятив або прізвисько (див. таблицю):

Основне значення похідної основи	Найближче похідне значення транспозицій-ного іменника	Метафоричне значення	Метонімічне значення	Посесивне значення

(тотожне твірній)				
Таранити	Предмет – виконавець дії	Предмет або особа, схожі на таран (напр., кремезний, сильний, "пробивний")	Предмет або особа, суміжні з тараном (напр., той, хто виготовляє тарани)	Власник тарана
Скочити	Одиничний прояв дії	Предмет або особа, схожі на скок (напр., швидкий, раптовий)	Предмет або особа, суміжні зі скоком	Виконавець дії

Другий тип основ ми називаємо **омонімічними**, оскільки вони як твірні основи фігурують у складі омонімів або семантично віддалених слів.

Наприклад, апелятивна основа патроніма *Романъ* ***Гас-енко*** *(IV, 12)* може походити від будь-якого з дієслів з омонімічним коренем "гас-ати" або "гас-ити".

Інколи до омонімічних значень додаються транспозиційні. В таких випадках диференційною ознакою для класифікації основ є наявність омінімів серед її значень.

Так, прізвисько в іменуванні *Назаръ* ***(Ж)ура*** *(IV, 198; II, 27)* є одночасно і транспозиційним, і омонімічним. Транспозиційне значення тотожне дієслову "журитися", омонімічне – іменнику "джура" (Грінч., т.1, 492).

Корінь сум- також функціонує як транспозиційний ("сумувати" – "сум") та омонімічний ("сум-а", "Сум-и"): *Василь* ***Сум-енко*** *(II, 27); Настасия* ***Сум-иха*** *(IV, 143) Бровари ур. полку Переяславского з села Ковалина; Броварскій козакъ Васи(л)* ***Сум-енко*** *(IV, 139)*. І хоча в наведених розширених відомостях місце походження осіб не збігається з назвою міста Суми, відтопонімний варіант творення прізвиська з мовної точки зору цілком можливий.

Отже, лексико-семантичний спосіб застосовується при утворенні прізвиськ від апелятивів із основним значенням неістоти або істоти-неособи. Переосмислення здійснюється за ознаками посесивності, суміжності або подібності особи та реалії, названої апелятивом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральний Опис Лівобережної України 1765-1769 рр. - ЦДІА України, ф. 57, оп. 1, книги 149, 413, 414, 415, 419. У тексті статті посилання подаються за номером сторінки і номером книги. Номер сторінки наводиться арабською цифрою. Номер книги подається римською цифрою за такими відповідниками: I - кн. 149, II - кн. 413, III - 414, IV - 415, У-419.
2. Словарь української мови. - Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. - У Київі, 1909. - К.: Довіра - УНВЦ "Рідна мова", 1997 (репринтне видання). - Кн. 1: тт. I - II. - 578 с.; Кн. 2: тт. III - IV. - 564 с.
3. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
4. Чучка П.П.Історія власних назв //Історія української мови. Лексика і фразеологія /В.О.Винник, В.Й.Горобець, В.Л.Карпова та ін.; Редкол.: В.М.Русанівський /відп. ред./ та ін. – К.: Наук. думка, 1983. - 743 с.
5. Чучка П.П. Прізвисько //Українська мова. Енциклопедія. / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. К.: "Укр. енцикл.", 2000. – 752 с.

The article analyses the lexical and semantic mood of creation of the nicknames presented in the 1765-1769 General Census of Left-Bank Ukraine (based on materials of Kyiv sotnia of Kyiv regiment) as well as specific features of the mentioned mood.

Key words: anthroponomical system, nickname, appellative, formant, name.

В. В. Максимчук

СЛОВОТВОРЧІСТЬ ПОЕТІВ РІВНЕНЩИНИ (ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Досліджуються психолінгвістичні особливості індивідуально-авторських лексичних одиниць поетів Рівненщини, з'ясовується специфіка сприйняття значення оказіональних новотворів без контекстного оточення.

Ключові слова: оказіональний новотвір, психолінгвістика, сприйняття, контекст.

На рубежі XX–XXI століття індивідуально-авторська словотворчість стала об'єктом аналізу багатьох мовознавців. Розвідки українських та зарубіжних мовознавців були присвячені вивченню різних аспектів оказіональних слів, а саме: лексико-семантичного (І. Білодід, Р. Намітокова, В. Русанівський); словотвірного (М. Бакіна, Г. Вокальчук, В. Герман, Ж. Колоїз, О. Стишов та ін.); лінвостилістичного (С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Т. Юрченко, А. А. Калєтнік та ін.); лексикографічного (Г. Віняр, Г.Вокальчук, Г. Колесник, Л. Шпачук та ін.), функціонального (О. Александрова, В. Ващенко, О. Жижома, Т. Черторизька та ін.).

Лексичну інновацію не можна різнобічно вивчити за допомогою лише мовознавчих засобів та прийомів, потрібно застосовувати методи психології, психолінгвістики та інших дисциплін. Психолінгвістичний експеримент давно визнаний як загальноприйнятий спосіб добування і перевірки нових теоретичних знань у лінгвістиці, він одержав утілення в різних методиках, прийомах і процедурах.

Психолінгвістичні експерименти сприймалися мовознавцями як основний спосіб верифікації теоретичних роздумів на тему „мова і мислення". У наш час актуальним є дослідження авторських неологізмів з погляду психолінгвістики, що дає змогу встановити, якої реакції на свій новотвір очікував (свідомо чи підсвідомо) автор.